

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота бакалавра

з теми: **“Кримське ханство та його взаємовідносини
з Московським царством”**

Виконав: студент IV курсу
напряму підготовки 6.020302 Історія
денної форми навчання
Панчук Максим Іванович

Науковий керівник:
к.і.н., доцент кафедри архівознавства,
спеціальних історичних та
правознавчих дисциплін
Лубчинський Андрій Анатолійович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2017 року

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Джерельна база та історіографія проблеми	6
Розділ 2. Виникнення Кримського ханства та становлення його зовнішньополітичного курсу у XV – XVI ст.	13
Розділ 3. Вплив військового потенціалу ханства на характер відносин з Московією наприкінці XVI – XVII ст.	24
Розділ 4. Кримське ханство та південна політика Російської імперії у XVIII ст.	36
Висновки	50
Список використаних джерел та літератури	52

Вступ

Актуальність теми. Кримський півострів має довгу і різноманітну історію. Розташований на південь від азово-чорноморських степів, які впродовж тисячоліть були територією кочовиків, він являв собою природну нішу перепочинку для багатьох народів. Деякі з них затримувалися на півострові надовго, а для кримськотатарського народу Крим став територією формування його державності. Середина XIV ст. стала початком розпаду Золотої Орди. Нескінченні чвари та суперечки суттєво послабили центральну владу, посилили відцентрові тенденції в Орді. У контексті цих подій та процесів відбулося відокремлення у 1449 р. від Золотої Орди кримських татар і утворення ними своєї держави – Кримського ханства.

За формою державного правління Кримське ханство було станово-представницькою обмеженою монархією. Хан, який стояв на чолі держави, володів широкими повноваженнями, був головою виконавчої і судової влади. За формою державного устрою Кримське ханство було децентралізованою унітарною державою, територія якого була поділена на бейліки, на чолі яких стояли могутні беї. В кожному бейліку створювалися власні органи влади та військові сили; деякі з них вступали у міжнародні стосунки з сусідніми державами, вели переписування з зарубіжними урядами.

Важливим питанням і воєнно-стратегічною метою своєї воєнної політики владна верхівка Кримського ханства обрала – разом із своїм сюзереном – султаном Османської імперії підтримувати рівновагу сил між Варшавою і Москвою та не допустити їх об'єднання проти Бахчисарая та Стамбула. Іншими словами, Крим у своїй військово-політичній діяльності дотримувався загальноєвропейської теорії балансу сил. Водночас, правляча верхівка Московського царства намагалася будь-що обмежити вплив і роль ханства в регіоні та його державницький статус.

Актуальність дослідження взаємовідносин Кримського ханства з Московським царством упродовж тривалого періоду середини XVI – початку XVIII століть не підлягає сумніву не лише з огляду на їхню недостатню вивченість та відсутність узагальнюючої історичної праці, але і у зв'язку з окупацією у 2014 р. Криму військами Російської Федерації.

Вивчення порушеної проблеми вкрай необхідне з тих міркувань, щоб на основі наявних джерел та історіографічних напрацювань спростувати аргументації та трактування сучасним керівництвом Російської Федерації “повернення Криму до Росії” як “відновлення історичної справедливості”. Задля цього необхідно глибоко і неупереджено проаналізувати характер взаємовідносин між Кримським ханством та Московським царством упродовж тривалого періоду часу з 1449 р. до 1783 р., що дозволить виявити державницький статус Криму у той час та характер його відносин з Московією.

Об'єктом дослідження є Кримське ханство середини XV – кінця XVIII ст.

Предметом дослідження є зовнішня політика Кримського ханства, зокрема його взаємовідносини з Московським царством упродовж вказаного проміжку часу.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1449 р. – часу утворення незалежного Кримського ханства на чолі з Хаджі Гераєм, до 1783 р. – його анексії Російською імперією. Водночас необхідно зауважити, що у 1721 р. відбулося перейменування Московського царства на Російську імперію, з урахуванням чого до певного періоду вживається відповідна термінологія на позначення державницького статусу Московії.

Мета дослідження полягає в тому, щоб глибоко проаналізувати та висвітлити взаємовідносини Кримського ханства з Московським царством впродовж досліджуваного в роботі періоду.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: – охарактеризувати джерельну базу та історіографію проблеми;

- висвітлити процес виникнення Кримського ханства та становлення його зовнішньополітичного курсу у XV – XVI ст.;
- простежити вплив військового потенціалу ханства на характер відносин з Московією наприкінці XVI – XVII ст.;
- розкрити особливості зовнішньої політики Кримського ханства в умовах активізації південної політики Російської імперії у XVIII ст. та проаналізувати її наслідки для Криму.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності. Для розв'язання поставлених завдань були використані загальнонаукові (історичний, логічний, аналіз, синтез) та загальноісторичні (проблемний, хронологічний, історико-порівняльний) методи. Даний комплекс принципів і методів дослідження є достатнім для досягнення поставлених мети і завдань бакалаврської роботи.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання зібраного у ній фактологічного матеріалу, основних положень і висновків для підготовки студентами семінарських занять, написання рефератів, курсових робіт, а також в навчальному процесі викладання всесвітньої історії в загальноосвітній школі.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури. Список використаних джерел та літератури нараховує 58 позицій.

Висновки

Отже, Кримське ханство – це кримськотатарська держава, що існувала у 1449 – 1783 рр.. Ханство було засноване Хаджі I Гіреєм під назвою Кримський юрт внаслідок розпаду Золотої Орди. В залежності від періодизації існування Кримського ханства його історію можна поділити на три етапи: Кримське ханство на ранньому етапі (1449 – 1478 рр.), ханство під протекторатом Османської імперії (1478 – 1774 рр.) та Кримське ханство у сфері впливу Російської імперії (1774 – 1783 рр.).

Кримське ханство було децентралізованою унітарною державою, територія якого була поділена на бейліки, на чолі яких стояли беї. В кожному бейліку створювалися власні органи влади та військові сили; деякі з них вступали у міжнародні стосунки з сусідніми державами, вели листування з зарубіжними урядами. Абсолютну більшість привілейованого стану складало мусульманське населення.

Внутрішньополітичною особливістю ханства була постійна боротьба між знатними татарськими родами. Місцева феодална знать часто була опозиційно налаштована по відношенню до хана. У внутрішніх розбратах позначався також вплив турецького уряду, який прагнув не допускати консолідації сил Кримського ханства. Річ у тім, що як на внутрішню, так і зовнішню політику Кримського ханства впливало його перебування з 1478 р. у васальній залежності від Османської імперії. Ця залежність здебільшого виявлялася в тому, що хан повинен був брати участь у військових кампаніях султана, а останній мав право усувати й призначати ханів за власним бажанням. Як Туреччина, так і Московія нерідко створювали конфліктні ситуації усередині ханства, що послаблювало його. Це дозволяло контролювати не тільки діяльність хана, але й неспокоїної кримської знаті і направляти розвиток держави в потрібне як османському, так і московському урядам, русло.

Особливості внутрішньополітичного життя здійснювали визначальний вплив і на його зовнішньополітичний курс, зокрема на взаємовідносини з Московським царством. Їх аналіз засвідчує, що взаємовідносини Кримського ханства з Московією від його утворення і до анексії Російською імперією у 1783 р. були неоднозначними та часто ситуативними. Так, з однієї сторони залежно від геополітичної ситуації в регіоні Східної і Південно-Східної Європи, Московія розглядалася як потужний військовий союзник, а з іншої – як небезпечний для Криму супротивник. Натомість, власне з Москви Кримське ханство розглядалося в якості потенційного складника державного організму спочатку Московського царства, а пізніше (з 1721 р.) – Російської імперії.

Саме під тиском та погрозами царського уряду наприкінці лютого 1783 р. останній кримський хан з роду Гіреїв – Шагін-Гірей – підписав зречення від престолу і покинув Бахчисарай. Значна частина мусульманського населення емігрувала до Туреччини. Після встановлення в Криму нової влади, відразу почалося створення для неї економічного базису, найважливішою частиною якого була власність на засоби виробництва, основним з яких в Криму здавна була земля. Почалося велике пограбування кримського народу, в ході якого майже все дісталось царським чиновникам і їх наближеним.

Аналіз взаємовідносин між Кримом та Московією на різних хронологічних етапах їх розвитку чітко засвідчує вкрай важливий для нашого сьогодення факт, згідно якого з погляду історичної справедливості, до якого так часто апелює сучасна російська владна верхівка, але у властовому їй викривленому тлумаченні, Кримське ханство з самого початку свого виникнення було самобутнім державним утворенням кримськотатарського народу. А відтак, усі спроби російського уряду пояснити його анексію як у 1783 р., так і в 2014 р. в якості досягнення “благої мети” – “повернення Криму до Росії” в контексті відновлення “історичної справедливості” в обох випадках виглядають абсолютно безпідставними та недоречними.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения: [В 4-х т.] [Электронный ресурс] / Н. Дубровин. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1885. – Т. 1: 1775-1777 гг. – 873 с. – Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/1731-t-1-1775-1777-gg-1885#page/1/mode/grid/zoom/1>
2. Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения : [В 4-х т.] [Электронный ресурс] / Н. Дубровин. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1885. – Т. 2: 1778 г. – 924 с. – Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/1732-t-2-1778-g-1885#page/1/mode/grid/zoom/1>
3. Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России : Рескрипты, письма, реляции и донесения: [В 4-х т.] [Электронный ресурс] / Н. Дубровин. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1887. – Т. 3: 1779-1780 гг. – 741 с. – Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/1733-t-3-1779-1780-gg-1887#page/1/mode/grid/zoom/1>
4. Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения : [В 4-х т.] [Электронный ресурс] / Н. Дубровин. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1889. – Т. 4 : 1781-1782 гг. – 1004 с. – Режим доступа: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/1734-t-4-1781-1782-gg-1889#page/1/mode/grid/zoom/1>
5. Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка, 1769-1791 [Электронный ресурс] / В.С. Лопатин (подгот.), С.Г. Десятсков (ред.); РАН. – М.: Наука, 1997. – 990 с. – Режим доступа: http://imwerden.de/pdf/ekaterina_vtoraya_i_potemkin_perepiska_1997__ocr.pdf
6. Из бумаг графа Н.И. Панина 1791 [Электронный ресурс] // Русский Архив. – 1878. – № 12. – С. 426-482. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1760-1780/Panin_N_I/briefe_1770.htm

7. Ищенко С.А. Война и военное дело у крымских татар XVI – XVIII вв. (по запискам иностранных путешественников и дипломатов) [Электронный ресурс] / С. А. Ищенко // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1989. – 236 с. – Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/journalshowcomments.php?jpostid=147919772&journalid=3317942&go=prev&categ=0>
8. Кючук – Кайнарджийский мирный договор [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.runivers.ru/doc/d2.php?CENTER_ELEMENT_ID=147025
9. Политическая переписка Екатерины II. Ч. 1. 1762-1763 г. [Электронный ресурс] // Сборник Российского императорского общества.– Т. 48. – СПб, 1885. – 660 с. – Режим доступа: https://www.directmedia.ru/bookview_97184_Sbornik_Imperatorskogo_Russkogo_istoricheskogo_obschestva_Tom_48_Politicheskaya_perepiska_Imperatritsy_Ekateriny_II_Chast_1_1762_i_1764_gg_/

Література

- 10.Алиев Р. Д. Посольство Н.В. Беклемишева к Менгли Гираю I. Русско-крымский договор 1474 года [Электронный ресурс] / Р.Д. Алиев // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 206. – С. 24-27. – Режим доступа: http://handvorec.ru/doc/JPEG/Aliyev_posolstvo.pdf
- 11.Андреева С. С. Зовнішньополітичні аспекти проголошення незалежності Кримського ханства 1772 р. [Электронный ресурс] / С. С. Андреева // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 41. – С. 28-32. – Режим доступа: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/41/5.pdf
- 12.Андреева С. С. Політика Російської імперії в Північному Причорномор'ї як складова "східного питання" між російсько-турецькими війнами 1735-1739 рр. та 1768-1774 рр. [Электронный ресурс] / С. С. Андреева // Культурологічний вісник. – 2014. – Вип. 33. – С. 56-62. – Режим доступа:

- file:///C:/Documents%20and%20Settings/User/Мои%20документы/Kultv_2014_33_11.pdf
13. Анисимов Е. В. Россия в середине XVIII века: борьба за наследие Петра / Е. В. Анисимов. – М.: Мысль, 1986. – 239 с.
 14. Базилевич В. М. Из истории московско-крымских отношений в первой половине XVII века [Электронный ресурс] / В. М. Базилевич. – К.: Издательство: Тип. 2-й Артели, 1914. – 23 с. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9695/#page/1/mode/1up>
 15. Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ [Электронный ресурс] / Н. Беліцер. – К.: ДП «Національне газетно-журнальне видавництво», 2017. – 120 с. – Режим доступа: http://eesri.org/wp-content/uploads/2017/03/2017-03_Crimean-Tatars-Indigenous-Peoples_Belitser_UKR_text.pdf
 16. Бобров Л. А. Тактическое искусство крымских татар и ногаев конца XV – середины XVII в. [Электронный ресурс] / Л. А. Бобров // История военного дела: исследования и источники. – 2016. – Специальный выпуск V. Стояние на реке Угре 1480-2015. – Ч. II. – С. 210-388. – Режим доступа: http://www.reenactor.ru/ARN/PDF/Bobrov_02.pdf
 17. Бухаров Д. Россия и Турция. От возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13/25 марта 1871 года [Электронный ресурс] / Д. Бухаров. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 243 с. – Режим доступа: <http://static.my-shop.ru/product/pdf/88/877495.pdf>
 18. Васильева В. В. Державний устрій Кримського ханства [Электронный ресурс] / В. В. Васильева // Суспільно-політичні процеси на українських землях: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Суми, 21 травня 2013 р. / за заг. ред. В. А. Нестеренка. – Суми: Сумський державний університет, 2013. – С. 65-68. – Режим доступа: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/32351/1/Vasyl%27yeva-Krym.pdf>
 19. Возгрін В. Анексія Криму Російською імперією / В. Возгрін // Кримськота-тарське питання. – 1999. – № 4 (8). – С. 3-25.

20. Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар [Электронный ресурс] / В. Возгрин. – М.: «Мысль», 1992. – 448 с. – Режим доступа: http://www.e-reading.club/bookreader.php/1013669/Vozgrin_Valeriy_-_Valeriy_Evgenevich_Vozgrin_ISTORICHESKIE_SUDBY_KRYMSKIH_TATAR.html
21. Вольфсон Б. Присоединение Крыма к России в 1783 году [Электронный ресурс] / Б. Вольфсон // Исторический журнал. – 1941. – № 3. – С. 56-67. – Режим доступа: <http://library.ua/m/articles/view/ПРИСОЕДИНЕНИЕ-КРЫМА-К-РОССИИ-В-1783-ГОДУ>
22. Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII – начало XX века : сб. науч. ст. / Ред. Киняпина Н. С. – М.: Наука, 1976. – 434 с.
23. Гаврюшкин А. В. Граф Никита Панин: Из истории русской дипломатии XVIII века / А. В. Гаврюшкин. – М.: Международные отношения, 1989. – 176 с.
24. Гедьо Г. Політичні детермінанти приєднання Криму до складу Росії за матеріалами діловодної документації [Електронний ресурс] / Г. Гедьо // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 107-127. – Режим доступа: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/6.pdf>
25. Герцен А.Г. Крымское ханство в XVI – XVIII вв. [Электронный ресурс] / А.Г. Герцен, В.Н. Даниленко, С.А. Ищенко, А.Р. Никифоров. – Режим доступа: <http://tourism.crimea.edu/about/history/middle/hanstvo/index.html>
26. Гусейнов Ю. М. Крымский регион в русско-турецкой войне 1768-1774 гг.: некоторые аспекты внешней политики [Электронный ресурс] / Ю. М. Гусейнов // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2014 . – № 6. – С. 68-70. – Режим доступа: <http://www.hist-edu.ru/hist/article/viewFile/1257/1247>
27. Дейвіс Н. Європа. Історія: Пер. з англ. П. Тарашук, О.Коваленко / Н. Дейвіс. – К., 2000. – 1464 с.

28. Дейников Р. Т. Основные этапы и хронологические рамки истории присоединения Крымского ханства к России [Электронный ресурс] / Р. Т. Дейников // Путь на пользу: к 225-летию путешествия Екатерины Великой в Новороссию и Крым. – 2012. – С. 11-57. – Режим доступа: <http://www.krimoved-library.ru/books/put-na-polzu-k-225-letiyu-puteshestviya-ekaterini-velikoy-v-novorossiyu-i-krim3.html>
29. Дейников Р. Т. От вассального ханства Османской империи до Таврической губернии в составе России / Р. Т. Дейников // Отечественная история. – 1999. – № 2. – С. 80-88.
30. Дейников Р. Т. Россия, Турция и Крымское ханство в 40-60-х годах XVIII века [Электронный ресурс] / Р. Т. Дейников // Российская история. – 2009. – № 6. – С. 147-157. – Режим доступа: <http://naukarus.com/rossiya-turtsiya-i-krymskoe-hanstvo-v-40-60-h-gg-xviii-v>
31. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. (его подготовка и заключение) [Электронный ресурс] / Е. И. Дружинина. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1955. – 384 с. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book478692/#page/4/mode/1up>
32. Ивангородський К. Військово-політичне співробітництво України-Гетьманщини та Кримського ханства в другій половині XVII – на початку XVIII ст. [Електронний ресурс] / К. Ивангородський // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3. – С. 189-196. – Режим доступа: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39907/36-Ivangorodsky.pdf?sequence=1>
33. Ісмаїлова Л. Установлення відносин між Кримським ханством та Османською імперією в концепції радянської історіографії [Електронний ресурс] / Л. Ісмаїлова // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: історичні науки. – Луцьк, 2013. – Вип. 12 (261). – С. 140-144. – Режим доступа: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/5335/1/Ismailova%20Lenorapdf>

34. Короленко Б. З історії політичної та етносоціальної інкорпорації Криму до Російської імперії кінця XVIII ст. [Електронний ресурс] / Б. Короленко // Пам'ять століть. – К., 2003. – № 6. – С. 35-51. – Режим доступу: http://irbis.npu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&Z21ID=&I21DBN=KST_PRINT&P21DBN=KST&S21STN=1&S21REF=&S21FMT=fullw_print&C21COM=S&S21CNR=&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A=&S21STR=Короленко,%20Б.
35. Короленко Б. А. "Історична кривда" як ідея та легітимаційний фактор анексії Кримського ханства Російською імперією: витoki, ідеологічне забезпечення та реалізація "нової" політики пам'яті [Електронний ресурс] / Б. А. Короленко // Національна та історична пам'ять. – 2011. – Вип. 1. – С. 283-303. – Режим доступу: file:///C:/Documents%20and%20Settings/User/Мои%20документы/Ntip_2011_1_21.pdf
36. Короленко Б. Приєднання та колонізація Криму кінця XVIII століття: український аспект / Б. Короленко // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції “Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР”. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 86-106. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/6.pdf>
37. Крим від античності до сьогодення: Історичні студії [Електронний ресурс] / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 708 с. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7435-8/978-966-02-7435-8.pdf>
38. Крисаченко В.С. Історія Криму: Кримське ханство / В. С. Крисаченко. – К.: Твім інтер, 2000. – 336 с.
39. Мальгин А.В. Присоединение Крыма к России в свете мотивов имперской экспансии [Електронний ресурс] / А. В. Мальгин // История и современность. – 2013. – № 1. – С. 45-68. – Режим доступу: http://www.socionauki.ru/journal/files/iis/2013_1/045-068.pdf

40. Михалюк О. І. Культурні відносини Кримського ханства першої половини XIII–XVIII ст. у контексті дипломатії та етикету [Електронний ресурс] / О. І. Михалюк // *Культура України*. – 2014. – Вип. 46. – С. 67-74. – Режим доступу: <http://ku-khsac.in.ua/kultura46/10.pdf>
41. Некрасов А.М. Возникновение и эволюция Крымского государства в XV–XVI веках [Електронний ресурс] / А. М. Некрасов // *Отечественная история*. – 1999. – № 2. – С. 48-58. – Режим доступу: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Nekrasov_01.pdf
42. Новікова Л. Історія держави чи історія народу: до питання щодо концепцій історії Криму в працях дослідників XIX ст. / Л. Новікова // *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* [Електронний ресурс] / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 366-373. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7435-8/978-966-02-7435-8.pdf>
43. Орешкова С. Ф. Крымское ханство в 70-е годы XVIII в. / С. Ф. Орешкова // *Вопросы истории*. – 2008. – №7. – С. 121-127.
44. Пашков Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. (Исторический очерк) [Електронний ресурс] / Ф. Пашков. – К.: Типография А. Давиденко, 1886. – 80 с. – Режим доступу: <http://www.runivers.ru/bookreader/book10405/#page/1/mode/1up>
45. Пенской В. В. Военный потенциал Крымского ханства в начале XVII в. [Електронний ресурс] / В. В. Пенской // *Восток*. – 2010. – № 2. – С. 56-66. – Режим доступу: http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/793/1/Vostok_Verst_Penskoj_.indd.pdf
46. Пилипчук Я.В. Политика Крымского ханства на Северном Кавказе (1475 – 1769 гг.) [Электронный ресурс] / Я. В. Пилипчук // *История военного дела: исследования и источники*. – 2016. – Т. VIII. – С. 220-246. – Режим доступу: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Pilipchuk_00.pdf

47. Рэгсдейл Х. Просвещенный абсолютизм и внешняя политика России в 1762-1815 годах / Х. Рэгсдейл // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 3-25.
48. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века / Г. А. Санин. – М.: Наука, 1987. – 271 с.
49. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века [Электронный ресурс] / В. Д. Смирнов. – Одесса, 1887. – 824 с. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book477640/#page/1/mode/1up>
50. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. и до присоединения его к России [Электронный ресурс] / В. Д. Смирнов. – Одесса, 1889. – 253 с. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9769/#page/255/mode/1up>
51. Станіславський В. Кримське посольство до Стамбула восени 1706 р. [Електронний ресурс] / В. Станіславський // Україна в Центрально-Східній Європі / НАН України. Інститут історії України. – Вип. 9-10. – К.: Інститут історії України, 2010. С. 136-151. http://shron.chtyvo.org.ua/Stanislavskiy_Viacheslav/Krymske_posolstvo_do_Stambula_voseny_1706_r.pdf
52. Станіславський В. Маловідомі документи щодо планів південної політики Російської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. [Електронний ресурс] / В. Станіславський // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Випуск 7. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 38-47. – Режим доступа: http://shron.chtyvo.org.ua/Stanislavskiy_Viacheslav/Malovidomi_dokumenty_schodo_planiv_pivdennoi_polityky_Rosiiskoi_derzhavy_u_druhii_polovyni_80-kh_rr_XVII_st.pdf
53. Степанченко О. Крим і Москва в боротьбі за престол Казанського ханства в кінці XV – на початку XVI ст. [Електронний ресурс] / О. Степанченко. –

- Режим доступа: <http://islam.in.ua/ua/istoriya/krym-i-moskva-v-borotbi-za-prestol-kazanskogo-hanstva-v-kinci-xv-na-pochatku-xvi-st>
54. Тунман И. Крымское ханство / И.Тунман [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.uhlib.ru/istorija/krymskoe_hanstvo/index.php.
55. Ходырева Г.В. Российско-турецкие переговоры 1681-1682 годов о ратификации Бахчисарайского мирного договора / Г. В. Ходырева // Отечественная история. – 2003. – № 2. – С. 151-162.
56. Хорошкевич А. Л. Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI в. [Электронный ресурс] / А. Л. Хорошкевич. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 336 с. – Режим доступа: <http://mirknig.su/knigi/history/52808-rus-i-krym-ot-soyuza-k-protivostoyaniyu-konec-xv-nachalo-xvi-vv.html>
57. Шваб М.М. Русско-крымские отношения 50-х гг. XVI в. в исследованиях советских историков [Электронный ресурс] / М.М. Шваб // Вестник Тамбовского университета. Тамбов, 2008. – Вып. 2. – С. 411-415. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/russko-krymskie-otnosheniya-50-h-gg-xvi-v-v-issledovaniyah-sovetskih-istorikov>
58. Шваб М.М. Русско-крымские отношения 60-х – начала 70-х годов XVI столетия в оценке советских историков [Электронный ресурс] / М.М. Шваб // Научные труды аспирантов и соискателей Нижневартковского государственного гуманитарного университета. – Нижневартовск, 2007. Вып. 4. – С. 97-103. – Режим доступа: <https://infourok.ru/russkokrimskie-otnosheniya-h-nachala-h-gg-vi-v-v-ocenke-sovetskih-istorikov-909792.html>